

Bölcsestdoktori (PhD) értekezés tézisei

A Tanú és a Krónikás

Nézőpont és beszédhelyzet Mészöly Miklós regényeiben

Írta:

Nagy Éva

Nyíregyháza

2001

I.

Az értekezés szándékáról, tájékozási-kapcsolódási pontjairól

Mészöly Miklós nyolcvanéves ... volt ...

Halálának hírére komor és fájdalmas aktualitást kapott frissen elkészült Mészöly-dolgozatunk. Nehéz szívvel vesszük tudomásul, hogy az ember és az alkotó evilági pályája lezárult a maga megvalósulható teljességében, még akkor is, ha tudjuk, hogy Mészöly Miklóshoz a „múlt idő” illik a legkevésbé. Életműve, tág dimenziójú szellemi horizontja a folytonosan teremtődő jelen világáról ad hírt, s „végleges változatai a hagyatékból” is a mindenkori jelenben folytatják majd tanúságtevő útjukat a közvetítők által. (Az értekezés jelen idejét ezért mi is végleges változatnak tekintjük immár.)

A több mint félévszázada alakuló életmű szerves része a huszadik századi magyar epikának, század eleji és század végi prózatörténetünk közbülső fejezete; a hagyományok továbbvivője és teremtője is egyben.

Mészöly művészete a folytonosság és a módosulás jegyében szerveződő fiktív univerzum megteremtésére ad mintát. Az írói életmű olvasókra, értelmezőkre vár.

Kortárs-alkotó munkájának megítélése – időbeli távlat és tágabb értékelésbeli perspektíva hiányában – nem könnyű feladat. S nehéz a Mészöly-próza teremtette-közvetítette olvasói elvárásoknak is megfelelni. Az állandóan kísérletező, az alkotást, a megjelenítést teoretikusan is mindig újragondoló alkotó ugyanis újabb és újabb alakváltozatait valósítja meg „létnyomozásainak”.

Mészölyt sokan tisztelik, kevesen olvassák. T h o m k a B e á t a¹ – az írói életmű legavatottabb ismerője – írja, hogy a Mészöly-próza értelmezésének kísérlete is nagy elszántságot, türelmet, erőteljes szellemi erőfeszítést és lelki-pszichikai ráhangoltá-

¹ THOMKA Beáta: A saját történeten kívül, belül. Mészöly Miklós: Párbeszédkísérlet. Jelenkor 1999/10. 1070-1071.

got igényel olvasójától. Mondhatnánk azt is, hogy „rögeszmés vállalkozás” bármilyen párbeszédkísérlet a mézőlyi művel, s mint minden kísérlet, eredményét tekintve kétes értékű is.

Mi készíteti tehát a Mézőly-olvasót arra, hogy a nehezen követhető és értelmezhető szövegekkel foglalkozzon? Talán a feladat nehézsége, a szellemi kalandra vágyódás, a „hívás” és a „kihívás”. A folytonos újjal, a provokálóval való szembesülés. Olyan tudati és tudatalatti területek bejárása, melyekre egyedül képtelenek lennénk. Olyan szellemi horizont „megsejtése”, mely öntudatlanul is vonzza a megismerésre törekvő elmét, s az érzékenységnek és az érzékiségnek olyan „sugárzása”, mely az előbbiekkal együtt a teljesebb emberi lét dimenzióira nyit ablakot.

A Mézőly-művek kanonizációjának folyamata a hetvenes évektől kezdődően napjainkig tart. Az utóbbi évtizedekben jelentősen megnövekedett az interpretációk száma. A konkrét művekhez kapcsolódó különböző szempontú, más-más megközelítésű és élményszintű olvasatok érdekes gondolatokat vetnek fel a mézőlyi művészet, alkotói módszer sajátosságainak tekintetében, az életmű-vonulat alakulását előtérbe állító elméleti munka azonban viszonylag kevés az interpretációs sorban.

A Mézőly-kanon befogadói értékhorizontjának alakításában jelentős szerepet játszottak BÉLÁDI MIKLÓS tanulmányai², BALASSA PÉTER³ elemzései újabb prózánkról és legutóbb SZIRÁK PÉTER⁴ új nézőpontú felmérése a korszak – a nyolcvanas évek – epikájáról, melyben a Mézőly-hagyomány áttekintésére vállalkozik.

A Mézőly-interpretációtörténet fontos állomásának tekintjük THOMKA BEÁTA⁵ „alternatív monografikus vázlat”-át, melyben az életmű egészének feltérképezésére tesz kísérletet a könyv írója (Mézőly poétikája, rövidpróza világa, kisepikája, regényei, esszéi, drámái stb.).

² BÉLÁDI Miklós: Érintkezési pontok. Szépirodalmi Könyvkiadó. Budapest. 1974. 533-563. B.M.: Válaszutak. Szépirodalmi Könyvkiadó. Budapest. 1983. 288-323.

³ BALASSA Péter: Észjárások és formák. Tankönyvkiadó. Budapest. 1985. 37-127.

⁴ SZIRÁK Péter: Folytonosság és változás. Csokonai Kiadó. Debrecen. 1998. 10-33.

⁵ THOMKA Beáta: Mézőly Miklós. Kalligram Könyvkiadó. Pozsony. 1995. 222 l.

Irodalomtörténeti ritkaság S z i g e t i L á s z l ó ⁶-nak a mélyinterjúkötete, a Mészöly-olvasók körében különleges érdeklődésre tarthat számot. A művekben folytonosan rejtőzködő, áttételesen megnyilatkozó személyiség most közvetlenebbül, leplezetlenebbül mutatkozik meg az író életvallomásaiban. Azt is érzékelhetjük ugyanakkor, hogy az elvonatkoztatott gondolkodásra beállítódott írói látás- és beszédmód, a meditáló-reflektáló hajlam és az ezt ellensúlyozó-kiegészítő érzékenységi (fogékonyság, szenzibilitás) a tárgyak, a tájak, az emberi környezet részletei iránt, a tények tiszteltén alapuló tág dimenziójú szellemi horizont az életmű darabjává avatják az író válaszait rögzítő interjúkötetet is.

A Mészöly-művek mélyebb rétegeinek megértésére irányuló interpretációs kísérletek csak erőteljesebb befogadói szemléletmódosulással lehetnek eredményesebbek.

II.

Az értekezés módszeréről, műmegközelítési irányáról

Sok feltáratlan, talán ma még föl sem mérhető dimenziója van a mészölyi műveknek. Egyik legizgalmasabb területe éppen a nézőpont és beszédhelyzet folytonos módosulása az életmű darabjaiban. Bárhonnan is próbáljuk megközelíteni a műveket (tér- és időviszonyok, cselekmény, szereplők, kompozíció stb.), mindig perspektíva- és pozícióváltásokkal szembesülünk. Úgy tűnik tehát, hogy ez olyan vizsgálati szempont lehet, mely által értelmezhetővé válhat a kompozíció, az írói módszer s az alkotói tudat világ-érzékelésének, világszemléletének némely sajátossága. K u l c s á r S z a b ó E r n ő e próza irodalomtörténeti jelentőségét a következőkben látja: „... a modern magyar próza Kosztolányi és Esterházy közti történetében az ábrázolás nézőpontjának megújíthatósága egyedül Mészölynél függ értelemszerűen a nyelvi beszédhelyzet adekvát meg-

⁶ MÉSZÖLY Miklós: Párbeszédkísérlet. A kérdező: Szigeti László. Kalligram Könyvkiadó. Pozsony. 1999.

választásától (...). A dolgok és a személyiség hozzáférhetetlenségének modern tapasztalata ahhoz a kérdésfeltevéshez vezeti Mészölyt, hogy „kialakítható-e olyan epikai-nyelvi közlésszituáció, amelyből esély nyílna jelentések megfogalmazására.”⁷

Az utóbbi évtizedek elméleti kutatásai irányították a figyelmet a nézőpont és a beszédhelyzet műbeli megjelenésének vizsgálatára. P o z s v a i G y ö r g y i⁸ arról beszél, hogy e megközelítési szempont alapján is leírható az epika története. Lét- és ismeretelméleti indíttatású filozófiai munkák, művészet- nyelv- és irodalomelméleti teóriákat kifejtő elgondolások kapcsolódnak ezen szerteágazó problémakör különböző területeinek feltárásához. A hagyományos esztétikai elveken, irodalomszemléleten nevelkedett interpretátornak nehéz is tájékozódni az új nyelvszemléleti, létszemléleti alapokon álló tudományos munkák közvetítette értelmezési stratégiák világában. Úgy vélem azonban, hogy az általam olvasott modern elméletekből a számomra érthetőt és elfogadható igyekeztem beépíteni szemléletembe, gondolkodási rendszerembe. Olvasataim inkább talán hermeneutikai megközelítésűek, annál is inkább, mert a Mészöly-művek olvasóra gyakorolt hatását elsősorban abban érzem, hogy újabb és újabb, azaz folyamatos lét- és önértelmezésre ösztönöznek. Ezért tartom fontosnak a létrejövő párbeszédet is a mű és olvasója között. De felhasználtam a pragmatikai szempontú szövegértelmezés tapasztalatait is, mert bizonyos területeken kidolgozottabbnak találtam a metódusát, és pontosabban meghatározott terminológiára, esetenként elemzési mintára bukkantam az ilyen megközelítésű munkákban (I. Tátrai munkái).⁹ Ez a vizsgálati szempont több tudományág határterületére vezetett. Eredményeik szintetizálása – ha szükséges – az elkövetkező kutatónemzedékre vár.

⁷ KULCSÁR SZABÓ Ernő: Az epika irányai az 1960/70-es években. In: K.Sz.E.: A magyar irodalom története 1945-1991. Argumentum Könyvkiadó. Budapest. 1993. 101-102.

⁸ POZSVAI Györgyi: Nézőpont és közlésmód. Literatura 1993/2. 130-148.

⁹ TÁTRAI Szilárd: Szöveg és narráció. Magyar Nyelvőr 1997/2. 177-187; Az elbeszélés határai. Kosztolányi Dezső: Esti Kornél (különös tekintettel a Kilencedik fejezetre). Magyar Nyelvőr 1997/3. 325-338.

Megközelítem módja és tárgya újszerű, kevésbé kidolgozott metodikailag, s kevésbé feltárt területe irodalmunknak a vizsgált, az olvasott anyag is. De jelen disszertációm korábbi kutatásaim folytatása s továbbgondolása is. Mindkét értekezés az életmű körén belül egy olyan sajátos terület feltérképezésére törekszik, amelynek többirányú, részletezőbb vizsgálatával még adós a szakirodalom. Kutatásaim Mészöly regényvilágának olvasásához adhatnak lehetséges értelmezési mintákat. Ezen vállalkozás egyik legfontosabb célja talán az lehetne – túl az interpretátor szellemi erőfeszítéseinek, szemléleti módosulásának egyéni dimenzióin –, hogy a Mészöly-művek befogadásának nehézségeit oldva igényes „szellemi kaland”-ra ösztönözze a hallgatókat, a jövőbeni olvasókat.

III.

Az értekezés gondolatkörei és jelentésképződései

Disszertációm mű-olvasatokat tartalmaz. A mészölyi életmű négy regényének **/Saulus, Film, Megbocsátás, Családáradás/** részletező interpretálását alternatív, lehetséges értelmezési formaként kezelem, mely szemléletében, megközelítési módjában adhat mintát újabb és újabb olvasatok számára. Választásom szubjektív indíttatását sem mellőzve (tagadva), az előbbi alkotások mellett döntésem az a szándék motiválta elsődlegesen, hogy a nézőpont és beszédhelyzet módosulásának nyomvonalát rajzolhassam meg a regény-corpus-ban. Interpretációim az olvasással kapcsolatos dilemmáimat is rögzítik-közvetítik: „Hogyan lehet kialakítani azt a pszichikai-tudati nézőpontot, ahonnan – viszonylag következetesen és tárgyszerűen – meg lehet kísérlni a mészölyi világ jellemző vonásainak felvázolását úgy, hogy e sajátos univerzum teremtette atmoszférát, „közérzetet” és a kimeríthetetlenül gazdag képi-nyelvi, lelki-tudati tartalmakat is – ennek általunk felismerhető formáit – közvetíteni tudjuk. Regény-olvasataim egyszerre szubjek-

tívak és objektivitásra törekvők. A Mészöly-interpretációk nyomvonalán haladva, annak tapasztalatait, gondolatait, eredményeit fölhasználva törekedtem a magam érzés- és gondolatkörein belül megteremteni az értelemkonstrukciókat. A regények elbeszélői pozíciójának vizsgálata során a narrációtípusokon túl kerestem azt a térbeli formát, amely az adott kompozíció teremtődésének modellje lehetett, illetve azokat a motívumokat, amelyek az interpretátori képzettársítások körét jelölik ki.

A narrációváltozatok sajátos módon rendeződnek a regényvonulaton belül. A kezdeti regények – a hetvenes évek elejéig – a perszonális elbeszélésforma variánsai, a hetvenes évek közepétől a kilencvenes évek végéig pedig az imperszonális elbeszélés módosult alakjait láthatjuk. A két szakaszt összekötő és elkülönítő **Film** – úgy tűnik – mindkét formát ad abszurdum viszi.

Az én-elbeszélés klasszikus darabja a **Saulus**, ahol a címszereplő Saulus mondja el élete válságzituációját, keresi lelki-tudati meghasonlottságának eredetét a múltban és a jelenben az önsorsmegértés reményében. Nyomoz belül, önmagában és nyomoz kívül, a világban. Az elbeszélői nézőpont korlátozott, a szereplői és elbeszélői én egzisztenciális folytonosságából adódóan átlő és szemlélődő. A n y o m o z á s , a t e t t e n - é r z é s , a t a n ú s k o d á s , a b ű n , a z á r t a t l a n s á g s a m e g t é v e s z t é s motívikus ismétlődései képezhetik itt a „személyes érdekeltség drámájá”-nak jelentésrétegeit.

A személyiség bonyolult, megfejthetetlen tudatalatti és tudatos élmény- érzés- és gondolatvilága került a személyes dráma középpontjába a **Saulus**-ban, a **Film**-ben pedig a Kamera igyekszik rajtakapni és kitalálni az amnéziás Öregember és Öregasszony szavait, mozdulatait, érzéseit-gondolatait; múltjukat, jelenüket. S az egyre kevésbé jelentésszerű létük köré épül – mozaikos darabjaiban – a történelem a római amfiteátrumok állatheccétől a huszadik századi vérengzésekkig s a hatvan évvel korábbi Silió-történet leágazásaiig. Az agónia és az erőszak képei tobzódnak a Kamera vetítette és a szövegek megidézte jelenetekben. Az erőszak helyszínei (a liget, bozót, a rácsok, ketrecek) e reménytelen világ ontológiai alapszerkezetét vázolják föl. A személyes és a történelmi létezés leleplezésén túl azonban a **Film** önreflexív Kameratekintete a mű teremtődésének folyamatát, az alkotó konstruáló, re- és dekonstruáló törekvését-küzdelmét láttatja.

A nyolcvanas évektől beszélyeket ír Mészöly. Az eddig részleteiben és elvéve – inkább csak a novellákban – megelevenedő családi történetek lesznek most a regények tárgyai; a dél-dunántúli vidék, Szekszárd és Bogárd gyermekkori tájai és a családi album emlékezetes figurái kelnek életre a kilencvenes évek műveiben (**Pannon töredék, Családáradás**). A Film „lecsupaszított története” után megélhetőbb, elmesélhetőbb történetekkel, érdekes, különös figurákkal, a maguk világát élőkkel találkozunk. „*Mindenki a magáét futja*” – olvashatjuk a **Családáradás**-ban. A névtelen krónikás-ként megnevezett elbeszélő idézi meg alakjukat, s fonja köréjük a családi-nemzeti – olykor univerzumtörténeteket, mert „*Árkádiában mindenki együtt van*” (**Megbocsátás**), a bűnös és az ártatlan, a boldog és a boldogtalan.

„*Mintha családi albumot lapozgatnánk*” a **Megbocsátás**-ban. Képeket nézünk, történeteket hallunk és régi szövegeket olvasgatunk. A Film-mel kezdődően képek-történetek-szövegek találkozása (keresztvezetése) a mészölyi regény. A Mészöly-mitológia a családtörténetek, legendák köré építi a személyes- a város- a nemzeti és az egyetemes létezés eseményeit, tragédiáit, mítoszait. Mert Mészöly is valahogy úgy érzi-gondolja az életet, ahogyan Camus: „Nincs életszeretet az élet reménytelensége nélkül.”¹⁰ A szenvedések tablóit jobban vonzzák. A krónikás tehát a családi körön belül és azon túl azt tekinti elsődleges feladatának, hogy a „kis és nagy keresztrefeszítések históriái”-t megörökítse; hogy „*legyen tanúja a nyomorúság szépségének*” – ahogy a **Megbocsátás** befejezésében olvashatjuk.

A parabolikus megjelenítéstől az alineáris formáig, polifón szerkezetű elbeszélésekig – a **Saulus**-tól a **Családáradás**-ig – a mészölyi mű önnön alkotói módszerére, kialakított nézőpontjára és beszédhelyzetére is reflektál folyamatosan, amikor bepillantást enged az elbeszélő dilemmáinak, kételyeinek világába. A valóság és a fikció, a megjelenítés kérdései bukkannak elő újra és újra a **Saulus** nyomozásában és tettenéréseiben, a Film önreflexív film(regény)készítésében, a **Megbocsátás** rekonstrukciós törekvésében

¹⁰ MÉSZÖLY Miklós: A világosság romantikája. In: M.M.: A tágasság iskolája. Szépirodalmi Könyvkiadó. Budapest. 1977. 112.

és a **Családáradás** ollózott-ragasztott Idők Könyvében. Az elbeszélő alakváltozatai a képkészítők, naplóiírók, periratolvasók, akik a kontempláció révén módosítják, alakítják a művet, a világot.

A kontempláció téri alakzata – a kör és a csavar- vagy spirál-forma, illetve a labirintus – valamennyi, általunk értelmezett műben kimutatható (megtalálható). Ezek a formák körvonalazzák tehát a szemlélődés és a megismerés határait.

„Ennyi, ami tudható; de hát a krónikásról se lehet tudni sokkal többet. Vagy még ennyit se” – idézhetjük a **Wimbledoni jácint** zárógondolatát befejezésként.

IV.

Az értekezés témakörébe tartozó publikációk jegyzéke

1. A téri emelkedés „csalétekesélyei”. Mészöly Miklós: Wimbledoni jácint. A BGYTF Tudományos Közleményei 13/E. Irodalomtudományi közlemények. Szerk.: Csorba Sándor. Nyíregyháza. 1992. 255-265.
2. A létezés perspektívái (novellaelemzések). Módszertani Közlemények 1993/3. 128-130.
3. „A szabadság táguló és szűkülő keretei”. Mészöly Miklós: Jelentés öt egerről. Magyaritanítás 1994/1. 24-29.
4. Az elbeszélő és az elbeszélői nézőpont tér- és időbelisége Mészöly Miklós Pontos történetek, útközben című regényében. Módszertani Közlemények 1995/4. 167-171.
5. A „tetthelyen” Mészöly Miklós Film-jében. Iskolakultúra. Társadalomtudomány. V. évf. 1995/15-16-17. 110-112.
6. Mészöly Miklós: Pannon töredék(ek). Módszertani Közlemények 2000/1. 21-23.
7. Tanúskodás-tanúság. Kontempláció a Saulus ürügyén. Magyaritanítás 2000/3. 12-16.
8. Lityeratura nasej epohi v podgotovke ucsityelszkijh kadrov. Pszichologo – pedagogicsni osznovi gumenizacii navcsalho–vihovnono proceszu v skoli ta vuzi. Rivne, 2001. 470-474.
9. Az irodalmi befogadás és oktatás kérdéseiről. Módszertani Közlemények 2002/1. 7-9.
10. Nézőpont és beszédhelyzet Mészöly Miklós regényeiben
2001-ben elhangzott előadás a győri tudományos konferencián, szerkesztett változata megjelenés alatt.